G‘ARBIY TURK XOQONLIGI DAVRIDA MADANIY ALOQALAR VA ULARNING O‘ZBEK MADANIYATIGA TA’SIRI

Temirov Raxmiddin Iskandar o‘g‘li

temirovramiz93@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada VI–VII asrlarda Markaziy Osiyoda hukm surgan G‘arbiy Turk xoqonligi davridagi madaniy aloqalar tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Turkiy ko‘chmanchi va so‘g‘diy o‘troq madaniyatlarining o‘zaro ta’siri, ipak yo‘li orqali amalga oshgan aloqalar, tilshunoslik, diniy e’tiqodlar, san’at va davlatchilik an’analaridagi o‘zaro almashinuv yoritiladi. Xoqonlik davrida shakllangan madaniy qatlamlarning keyingi davrlarda o‘zbek madaniyatining tarkib topishidagi o‘rni asoslanadi.

Kalit so‘zlar: G‘arbiy Turk xoqonligi, Movarounnahr, so‘g‘dlar, Buyuk ipak yo‘li, madaniy aloqalar, tengrichilik, turkiy-so‘g‘diy sintez, etnogenez.

Abstract. The article examines cultural contacts during the Western Turkic Khaganate (6th–7th centuries) in Central Asia on the basis of historical sources. It analyses the interaction between nomadic Turkic and sedentary Sogdian cultures, the role of the Silk Road, and exchanges in language, religious beliefs, art and statecraft. The study substantiates the significance of the cultural layers formed in this period for the development of Uzbek culture.

Keywords: Western Turkic Khaganate, Transoxiana, Sogdians, Silk Road, cultural contacts, Tengrism, Turkic-Sogdian synthesis, ethnogenesis.

O‘zbek xalqi va uning madaniyati uzoq tarixiy jarayon mahsulidir. Bu jarayonda Markaziy Osiyoning qadimiy o‘troq aholisi bilan turkiy ko‘chmanchi qabilalarning o‘zaro munosabatlari muhim o‘rin tutgan. VI asr o‘rtalarida tashkil topgan Turk xoqonligi, uning 603 yil atrofida alohida davlatga aylangan g‘arbiy qismi bo‘lgan G‘arbiy Turk xoqonligi esa bu munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqdi. Xoqonlik Sirdaryo va Amudaryo oralig‘ini, Yettisuv va Farg‘ona hududlarini

siyosiy jihatdan birlashtirdi va Sharq bilan G‘arbni bog‘lovchi savdo yo‘llarini nazorat qildi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, xoqonlik davridagi madaniy almashinuv natijasida Movarounnahrda turkiy va so‘g‘diy elementlar uyg‘unlashgan madaniy muhit shakllandi. Bu muhit keyingi asrlarda o‘zbek xalqi madaniyatining shakllanishiga zamin yaratdi.

Tadqiqotning maqsadi – G‘arbiy Turk xoqonligi davridagi madaniy aloqalarning asosiy yo‘nalishlarini aniqlash va ularning o‘zbek madaniyatiga ta’sirini tahlil qilishdir.

Vazifalari: (1) xoqonlikning siyosiy-geografik sharoitini ko‘rsatish; (2) savdo va diplomatik aloqalarning madaniy ahamiyatini yoritish; (3) til, e’tiqod, san’at va davlat boshqaruvidagi o‘zaro ta’sirni tahlil qilish; (4) meros masalasini asoslash.

Mavzu bo‘yicha asosiy manbalar guruhlari quyidagilardir: xitoy yilnomalari (*Sui shu*, *Tang shu*) va Syuan-szanning sayohat yozuvlari; vizantiyalik muallif Menandr Protektor ma’lumotlari; so‘g‘d yozma yodgorliklari va epigrafikasi; arab-fors manbalari (Tabariy, Narshaxiy); arxeologik va san’atshunoslik materiallari, jumladan Afrosiyob devoriy rasmlari. E.Shavannning xitoy manbalari asosidagi yirik tadqiqoti [1], B.Litvinskiy tahriridagi YUNESKO ko‘p jildligi [2], L.Gumilyov [3], S.Klyashtornыy va T.Sultanov [4], É. de la Vaissière [5] asarlari mavzuning asosiy ilmiy bazasini tashkil etadi. O‘zbek tarixshunosligida bu masalalar A.Asqarov [6] va boshqa olimlar tomonidan yoritilgan.

Turk xoqonligi 552 yil atrofida Bumin xoqon tomonidan tashkil etilgan, uning ukasi Istami (Sir Yabg‘u xoqon) g‘arbiy hududlarni boshqargan. Istami davrida turklar Eftaliylar davlatini Sosoniylar bilan ittifoqda tor-mor etib, Sirdaryo va Amudaryo oralig‘iga chiqdilar. Keyinchalik xoqonlik poytaxti Yettisuvdagi Suyob, shuningdek Taroz va Toshkent vohasi atrofida joylashgan markazlar bo‘ldi. Tong Yabg‘u xoqon (taxminan 618–630) davrida xoqonlik o‘z qudratining eng yuqori cho‘qqisiga erishdi. Syuan-szan 629 yil atrofida uning o‘rdasida bo‘lib,

hukmdorning dabdabasi va saroy tartibini tasvirlagan [7]. 657–659 yillarda Tan imperiyasi qo‘shinlari xoqonlikni tugatdi, ammo bu davrda shakllangan aloqalar va siyosiy an’analar yo‘qolmadi.

Turk xoqonlari harbiy kuchga, so‘g‘dlar esa savdo tajribasi va shaharlar tarmog‘iga ega edi. Bu ikki kuchning ittifoqi o‘zaro manfaatga asoslangan edi: turklar savdo yo‘llarining xavfsizligini ta’minlar, so‘g‘d savdogarlari esa ipak, metall, mato va boshqa mollarni Xitoydan Vizantiyagacha olib borar edilar [5]. Menandr Protektorning 568 yildagi Vizantiya elchisi Zemarx haqidagi ma’lumotlari ham xoqonlik saroyida so‘g‘dlarning diplomatik vositachilik qilganini ko‘rsatadi. Bu hamkorlik so‘g‘d shaharlariga (Samarqand, Buxoro, Choch) iqtisodiy rivojlanish, turk elitasiga esa shahar madaniyati bilan yaqin aloqa imkonini berdi.

So‘g‘d tili bu davrda Markaziy Osiyoda xalqaro muloqot vositasi edi. Mo‘g‘ulistondagi Bugut yodgorligi (taxminan 582 yil) so‘g‘d yozuvida bitilgani turk xoqonlari davlat ishlarida so‘g‘d yozuvi va yozuv madaniyatidan foydalanganini ko‘rsatadi. Qadimgi turkiy runik yozuvning keyingi shakllanishida ham yozuv madaniyati sohasidagi bunday aloqalar o‘rin tutgan, degan fikrlar mavjud. Shu bilan birga, turkiy so‘zlar va unvonlar (*xoqon*, *yabg‘u*, *tegin*, *tarxon*, *tudun*) o‘troq hududlarning boshqaruv tizimiga kirib bordi va so‘g‘d hukmdorlari tomonidan qo‘llanildi. Bu ikki tilli muhit keyinchalik turkiy tilning Movarounnahrda ustun mavqe egallashiga zamin tayyorladi.

Turklarning an’anaviy e’tiqodi tengrichilik (Tangri, Umay, yer-suv kultlari) bo‘lib, so‘g‘dlar orasida zardushtiylik, buddizm, moniylik va nasroniylikning nestoriancha shakli tarqalgan edi. Xoqonlik hududida diniy bag‘rikenglik muhiti mavjud edi: Syuan-szan buddaviy ibodatxonalar va ruhoniylar mavjudligini qayd etgan [7]. Bu muhit keyinchalik islomning mahalliy urf-odatlar bilan uyg‘unlashgan holda qabul qilinishiga ham ta’sir ko‘rsatgan, degan xulosa ilmiy adabiyotda keng uchraydi. Xalq marosimlari va bayramlarida (masalan, Navro‘z an’anasi bilan turkiy mavsumiy urf-odatlarning o‘zaro uyg‘unligi) bu ta’sirlar izlari kuzatiladi.

Samarqanddagi Afrosiyob saroyi devoriy rasmlari (VII asr o‘rtalari) xoqonlik davri madaniy aloqalarining yorqin dalilidir. Unda turli mamlakatlardan kelgan elchilar, jumladan turkiy qiyofadagi shaxslar tasvirlangan [8]. Bu rasmlarda so‘g‘d, turk, xitoy va boshqa madaniy unsurlar uyg‘unlashgan. Moddiy madaniyatda turkiy harbiy anjomlar, ot jabduqlari, kamar bezaklari va zargarlik buyumlari, o‘z navbatida so‘g‘d hunarmandchiligi, to‘qimachilik va kumush idishlar keng tarqaldi. So‘g‘d hukmdorlari zarb etgan tangalarda turkiy tamg‘a va unvonlarning uchrashi ham siyosiy-madaniy sintezning belgisidir [5].

Xoqonlik boshqaruv tizimida yabg‘u, shad, tegin kabi unvonlar va qo‘shni hududlarni o‘g‘illar va qarindoshlar o‘rtasida taqsimlash an’anasi mavjud edi. Ko‘plab so‘g‘d shaharlari mahalliy sulolalarini saqlagan holda xoqonga bo‘ysungan va turkiy unvonlarni qabul qilgan. Bu amaliyot keyingi davrlarda ham Movarounnahr hukmdorlarining turkiy saroy odoblari va harbiy tashkilotini o‘zlashtirishida davom etdi.

Xoqonlik davridagi aloqalarning o‘zbek madaniyatiga ta’sirini quyidagicha umumlashtirish mumkin: (1) turkiy etnik komponentning Movarounnahr aholisi tarkibida mustahkamlanishi va til muhitining turkiylashuvi; (2) turkiy-so‘g‘diy aralash shahar madaniyatining shakllanishi; (3) hunarmandchilik, savdo va dehqonchilik an’analarining uyg‘unlashuvi; (4) turkiy davlatchilik atamalari va boshqaruv an’analarining saqlanib qolishi; (5) diniy-axloqiy qarashlardagi bag‘rikenglik an’anasi. Bu qatlamlar keyinchalik Qoraxoniylar, G‘aznaviylar, Temuriylar va Shayboniylar davrlarida rivojlanib, o‘zbek xalqi madaniyatining ajralmas qismiga aylandi [6].

G‘arbiy Turk xoqonligi davri Markaziy Osiyo madaniy tarixida muhim burilish bosqichi bo‘ldi. Bu davrda ko‘chmanchi turkiy va o‘troq so‘g‘diy madaniyatlari o‘zaro yaqin aloqada bo‘lib, til, e’tiqod, san’at va davlat boshqaruvida o‘zaro boyitish jarayoni yuz berdi. Xoqonlik siyosiy jihatdan tugagan bo‘lsa-da, uning madaniy merosi Movarounnahrda saqlanib qoldi va o‘zbek madaniyatining shakllanishida muhim tarixiy zamin vazifasini o‘tadi. Mavzuni kelgusida arxeologik

topilmalar va so‘g‘d yozma manbalari asosida chuqurroq o‘rganish istiqbolli hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Chavannes É. Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. – Saint-Pétersbourg, 1903.
2. History of Civilizations of Central Asia. Vol. III: The Crossroads of Civilizations, A.D. 250 to 750 / Ed. B.A. Litvinsky. – Paris: UNESCO, 1996.
3. Гумилёв Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967.
4. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. – СПб., 2000.
5. de la Vaissière É. Sogdian Traders: A History. – Leiden: Brill, 2005.
6. Asqarov A. O‘zbek xalqining kelib chiqish tarixi. – Toshkent, 2015.
7. Xuanzang. Da Tang Xiyu ji (Buyuk Tan davrining G‘arbiy o‘lkalar haqida yozuvlari) (tarjimalar bo‘yicha).
8. Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. – Ташкент: Фан, 1975.